

قلمرو و فلسفه جغرافیا

تألیف

دکتر احمد پوراحمد

استاد دانشگاه تهران

انتشارات دانشگاه تهران

شماره ۲۷۸۹

شماره مسلسل ۶۶۵۸

پور احمد، احمد. ۱۳۳۷ - قلمرو و فلسفه جغرافیا / تألیف احمد پور احمد. — ویراست ۲. تهران: دانشگاه تهران. مؤسسه انتشارات، چاپ. ۱۳۸۹. ز. ۲۸۱ ص: مصور، نقشه، جدول، عکس، نمودار. — (انتشارات دانشگاه تهران: ۲۷۸۹). ISBN 978-964-03-6124-5 چاپ چهارم. فهرست نویسی براساس اطلاعات فیا. کتابنامه. واژه نامه. نمایه. جغرافیا - فلسفه. جغرافیا. دانشگاه تهران. مؤسسه انتشارات. ۱۳۸۹ ۹۱۰/۰۱ ۲۱۵۵۹۲۴	
۸ ق ۹ پ / G ۷۰ شماره کتابشناسی ملی	

عنوان: قلمرو و فلسفه جغرافیا

تألیف: دکتر احمد پور احمد

نوبت چاپ: چهارم یا تجدیدنظر

تاریخ انتشار: ۱۳۸۹

شمارگان: ۲۰۰۰ نسخه

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

چاپ و صحافی: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

ISBN 978-964-03-6124-5

شابک: ۵ - ۶۱۲۴ - ۰۳ - ۹۶۴ - ۹۷۸

«مسئولیت صحت مطالب کتاب با مؤلف است»

«کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است»

بها: ۶۰۰۰۰ ریال

خیابان کارگر شمالی - خیابان شهید فرشی مقدم - مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

www.press.ut.ac.ir - سایت: press@ut.ac.ir پست الکترونیک:

پخش و فروش: تلفکس ۸۸۰۱۲۰۷۸

بناام خدا

فهرست

پیشگفتار ن

فصل اول- پیدایش و تکوین جغرافیا

۳	فلسفه.....
۴	قلمرو علم.....
۵	ویژگی های علم.....
۶	علم و فلسفه علم.....
۶	فلسفه و روش علوم.....
۸	فلسفه جغرافیا.....
۹	گرایش فطری انسان به جغرافیا.....
۱۰	روبه های جغرافیائی در تمدن های گذشته.....
۱۳	مبتکران به کارگیری ریاضیات در جغرافیا.....
۱۵	رویکرد جغرافیایی هرودت به تاریخ.....
۱۵	پدر جغرافیا.....
۱۸	بطلمیوس.....
۱۹	قرون وسطی.....
۲۱	آشنایی اعراب مسلمان با دانش جغرافیا.....
۲۲	رویکرد جغرافیا در بین مسلمانان.....
۲۳	نقشه های جغرافیایی مسلمانان.....
۲۴	مکتب های جغرافیایی مسلمانان.....

ز	فهرست
۲۶	۱. مکتب عراقی
۲۷	۲. مکتب بلخی
۳۰	جغرافی دانان مسلمان متأخر
۳۱	رנסانس و اکتشافات جغرافیایی
۳۴	رנסانس و جغرافیا
۳۷	وارنیوس و تقسیم بندی جغرافیا
۳۸	امانوئل کانت و شناخت شناسی [۱۷۲۴-۱۸۰۴]
۴۱	پایان کشف سیاره زمین
۴۲	تداوم جغرافیا
۴۳	سراغاز جغرافیای علمی
۴۴	جغرافیای نوین
۴۵	بنیانگذاران جغرافیای نوین
۴۵	۱- الکساندر فون هومبولت
۴۷	الف) اثر بزرگ هومبولت
۴۸	ب) هومبولت و استدلال جغرافیایی
۴۸	ج) هومبولت، پیشگام مطالعات میدانی
۵۰	۲- کارل ریتز
۵۱	الف) جبرگرایی در آثار ریتز
۵۲	ب) ریتز و روش مطالعات ناحیه ای
۵۲	تشکیل انجمن های علمی و گسترش اطلاعات جغرافیایی
۵۷	مراحل تکوین جغرافیای نوین
۵۷	۱- مرحله اول
۵۷	۲- مرحله دوم
۵۸	۳- مرحله سوم

ح..... قلمرو و فلسفه جغرافیا

جغرافیای نو..... ۵۸

جغرافیا و پست مدرنیسم..... ۶۱

فصل دوم- ماهیت شناسی جغرافیا

ماهیت و تعریف جغرافیا..... ۶۷

سؤالات اساسی در جغرافیا..... ۷۰

نشانگرها و شاخص های جغرافیا..... ۷۱

الف) فضا..... ۷۱

۱- فضای مطلق..... ۷۳

۲- فضای نسبی..... ۷۴

«کورمها» الفبای فضا..... ۷۵

ب) مکان..... ۷۷

تعریف مکان..... ۷۸

ویژگیهای مکان..... ۷۹

ماهیت مکانها..... ۸۰

فضا و مکان..... ۸۱

ج) محیط..... ۸۳

دینامیک جامعه و محیط..... ۸۶

تأثیر عملکرد انسان بر محیط..... ۸۶

اثر محیط بر انسان..... ۸۷

واکنش انسان به تغییر محیط..... ۸۸

د - نقشه..... ۸۹

ویژگی های نقشه..... ۹۰

فهرست	ط
ابعاد وابسته به شاخص‌های محوری جغرافیا	۹۱
الف) زمان	۹۳
ب) فرایند	۹۳
ج) چشم‌انداز	۹۶
د) مقیاس	۹۷
موضوع جغرافیا	۹۸
اصول جغرافیا	۱۰۰
اصل اول: موقعیت مکانی	۱۰۱
موقع ریاضی	۱۰۱
موقع خصوصی	۱۰۲
موقع نسبی (عمومی)	۱۰۲
اصل دوم: پراکندگی و توزیع مکانی، فضایی	۱۰۳
اصل سوم: روابط و فرایندهای مکانی - فضایی	۱۰۴
فناوری‌های اطلاعات و فضاهاى جغرافیایی	۱۰۷
جهانی شدن و حس جا و مکان	۱۱۰
هدف جغرافیا	۱۱۲
چالش‌های جهان در آغاز قرن ۲۱ و رسالت جغرافی‌دانان	۱۱۴
انسان و محیط زیست و رسالت جغرافی‌دانان	۱۱۶
توسعه پایدار و جغرافیا	۱۱۷
نابرابری‌ها و افزایش فاصله بین فقیر و غنی	۱۲۰
جغرافی‌دانان و بحران روستاگریزی	۱۲۰
فقر و آلودگی	۱۲۲
جغرافی‌دانان و برخورد های مذهبی، قومی و نژادی	۱۲۴
نقش جغرافیا در تفاهم بین‌المللی	۱۲۵

ی..... قلمرو و فلسفه جغرافیا

فصل سوم - نقش پارادایم‌ها در تبیین جغرافیا

- جغرافی‌دانان به تغییرات زمین چگونه نگاه می‌کنند؟..... ۱۳۳
- مفهوم پارادایم..... ۱۳۴
- کارکرد پارادایم در علوم..... ۱۳۵
- ۱- کارکرد هویت دهنده و روش‌شناختی پارادایم..... ۱۳۶
- ۲- انقلاب علمی و تغییر پارادایم..... ۱۳۶
- ۳- کارکرد هدایت‌گر پارادایم..... ۱۳۹
- ۴- کارکرد تغییر و نوآوری پارادایم..... ۱۳۹
- ارکان پارادایم..... ۱۴۰
- نقش پارادایم‌ها در تبیین جغرافیا..... ۱۴۱
- پارادایم محیط‌گرایی..... ۱۴۲
- جبر محیطی*..... ۱۴۳
- داروینسم و جبر‌گرایی محیطی..... ۱۴۴
- راتزل و محیط‌گرایی..... ۱۴۵
- نظریه پردازان محیط‌گرایی..... ۱۴۶
- اکولوژی انسانی و هارلن بارز..... ۱۴۸
- نظام سرمایه‌داری و محیط‌گرایی..... ۱۴۹
- آنارشیت‌ها در تقابل با داروینیت‌ها..... ۱۵۰
- امکان‌گرایی..... ۱۵۳
- ویدال دولابلش و امکان‌گرایی..... ۱۵۴
- جغرافیای فرهنگی*..... ۱۵۵
- پارادایم ناحیه‌گرایی..... ۱۵۸
- هارت‌شورن (هارت‌سهورن) و ناحیه‌گرایی..... ۱۶۱
- ناحیه یا چشم‌انداز..... ۱۶۳

فهرست ک

چشم‌انداز فرهنگی	۱۶۴
کارل ساور و چشم‌انداز فرهنگی	۱۶۵
پارادایم فضایی	۱۶۷
نظریات مؤثر در پیدایش پارادایم فضایی	۱۶۹
الف) نظریه مکان‌یابی کشاورزی «فَن تونن»	۱۶۹
ب) نظریه مکان‌یابی صنعتی «وبر»	۱۶۹
ج) نظریه مکان‌مرکز «والتر کریستالر»	۱۷۱
د) نظریه بخش «هگراسترند»	۱۷۲
«شیفر» و دیدگاه فضایی	۱۷۲
«گریسون» و مکتب واشینگتن	۱۷۵
«استیوارت» و مکتب فیزیک اجتماعی	۱۷۶
پارادایم رفتارگرایی	۱۷۷
تاریخچه	۱۷۹
مفاهیم اصلی در رفتارگرایی	۱۸۰
عوامل مؤثر در شکل‌گیری جغرافیای رفتاری	۱۸۱
عوامل مؤثر بر شکل‌گیری تصورات ذهنی	۱۸۲
جغرافیای رفتاری و رفتارگرایان	۱۸۳

فصل چهارم - تقسیمات و روش جغرافیا

مقدمه	۱۸۹
تقسیمات درونی جغرافیا	۱۹۰
الف - مطالعات ناحیه‌ای	۱۹۰
انواع نواحی	۱۹۱
مفاهیم ناحیه واحد جغرافیایی	۱۹۳

ل قلمرو و فلسفه جغرافیا

ناحیه فرهنگی ۱۹۶

۱ - نواحی فرهنگی رسمی ۱۹۶

۲ - نواحی فرهنگی کارکردی ۱۹۶

۳ - نواحی فرهنگی ادراکی (بومی) ۱۹۶

ب - مطالعات موضوعی ۱۹۷

الف - قلمرو جغرافیای طبیعی ۱۹۸

هدف های مطالعاتی جغرافیای طبیعی ۱۹۸

جغرافیای زیستی ۱۹۹

اقلیم شناسی ۲۰۰

ژئومورفولوژی ۲۰۰

جایگاه انسان در جغرافیای طبیعی ۲۰۲

ب - قلمرو جغرافیای انسانی ۲۰۲

تقسیمات جغرافیای انسانی ۲۰۳

جغرافیای تاریخی ۲۰۵

جغرافیای فرهنگی ۲۰۶

جغرافیای نظامی ۲۰۷

ژئوپلیتیک ۲۰۸

۲ - رویکردهای مسئله محور ۲۰۹

۳ - رویکردهای مربوط به نظام ها ۲۱۰

روش مطالعه در جغرافیا ۲۱۲

نگرش سیستمی ۲۱۲

ویژگی های سیستم ۲۱۳

ورودی ها و خروجی های سیستم ۲۱۵

ساختار سیستم ۲۱۵

م	فهرست
۲۱۶	سیستم‌های باز و بسته
۲۱۷	پس خوراندگی سیستم
۲۲۰	جایگاه نگرش سیستمی در جغرافیا
۲۲۱	قوانین جغرافیایی
۲۲۳	تکنیک‌های جغرافیایی
۲۲۴	ایستومولوژیهای جغرافیایی
۲۲۵	تخصص‌گرایی در جغرافیا
۲۲۷	مبانی یکپارچگی در جغرافیا
۲۲۸	حفظ پیوندها در تماس با هسته
۲۳۱	میان رشته‌ای بودن جغرافیا

پیشگفتار

« به نام آنکه جان را فکرت آموخت »

دربارهٔ اصول و مبانی و فلسفه جغرافیا مقالات و کتابهای قابل توجهی به رشته تحریر درآمده است. بسیاری از این متون مفصل و متضمن مطالب فراوان و مفیدی است که برای هر جغرافیدان شایان توجه می‌باشد، لیکن در برخی موارد مبتدیان و دانشجویان جوان را با ابهامات و سردرگمی روبه‌رو می‌سازد. در حالی که آشنایی با این علم بنیادی می‌تواند در نگرش علمی و حساسیت‌ها و ارتباط انسان با محیط زندگی و سرزمین خود و شناخت موقعیت و جایگاه این علم با سایر علوم تأثیر اساسی داشته باشد.

این موضوع در عصر جهانی شدن اهمیت ویژه‌ای می‌یابد. آگاهی بر علم جغرافیا و کاربرد آن می‌تواند موقعیت و جایگاه هر کشور را در جهان تبیین نماید. چگونه می‌توان در عصر جهانی شدن از علمی که دیدگاه سیاره‌ای دارد و کلیت جهان یکپارچه محور و مبانی آن به شمار می‌آید، غافل شد؟

زمانی آلبرت اینشتین چنین اظهار داشت: «در جوانی، رویای من این بود که جغرافی‌دان شوم. اما هنگام کار در دفتر ثبت اختراعات، عمیقاً در خصوص این مسئله فکر کردم و به این نتیجه رسیدم که رشته‌ای بسیار دشوار است و بایستی میلی به سوی فیزیک رفتم.» هیچ مفسر و جغرافیدانی به تنهایی نمی‌تواند درباره ماهیت و قلمرو این رشته گسترده، پیچیده و به قول «اینشتین» دشواری که حتی دانشمندانی همچون او را از ادامه تحصیل آن متصرف و به «فیزیک» متوجه ساخت، به طور کامل و جامع بنویسد. کوشش‌هایی که در این زمینه تا کنون صورت گرفته است هر چند در نوع خود قابل تقدیر و قدردانی می‌باشد، اما هرگز کافی نبوده و نیست. امید آنکه به همت استادان و اندیشمندان این علم در کشور، شاهد تدوین کتاب‌های تازه و متعدد در این زمینه مهم باشیم.

نویسنده در چهارچوب روش شناخت و فلسفه علوم با توجه به سیر توالی و تکوین علم جغرافیا و تحول اندیشه‌ها و نظریه‌ها در قلمرو این دانش کهن و تأکید بر جنبه‌های آموزشی آن برای دانشجویان دوره کارشناسی رشته جغرافیا بر طبق سرفصل‌های عمده و لازم درسی، کتاب را

تدوین نموده است.

در چاپ چهارم کتاب، باسپاس به درگاه ایزدمنان که این توفیق حاصل شده است، مؤلف ضمن تجدیدنظر، بر اساس نظریات پیشنهادی صاحب نظران و دانشجویان سعی نموده است با حذف و خلاصه کردن برخی مطالب، حجم کتاب را کاهش داده و آنرا در ۴ فصل به شرح ذیل تنظیم نماید:

فصل اول: پیدایش و تکوین علم جغرافیا طی دوره های مختلف، با تأکید بر جغرافیا در دوره جدید مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.

فصل دوم: تعریف و ماهیت شناسی جغرافیا با توجه به شاخص های اصلی و ابعاد آنها با تأکید بر ابعاد مکان و فضا مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است و با توجه به اهم چالش های جهان به رسالت جغرافیدانان توجه شده است.

فصل سوم: به ارائه دیدگاه های اصلی و مؤثر بر علم جغرافیا طی قرن اخیر از جمله دیدگاه های محیط گرا، امکان گرا، ناحیه گرا، فضایی و رفتاری اختصاص دارد.

فصل چهارم: محتوا و تقسیمات درونی و زیربخش های مختلف این علم و نیز روش شناسی جغرافیایی با تأکید بر نگرش سیستمی به اختصار اشاره شده و مبانی یکپارچگی جغرافیا مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته است.

نویسنده کتاب تلاش نموده است از افتادان در دام واژه ها و تعبیرهای فریبنده اما مبهم که سبب ابهام بیشتر و دور شدن ذهن دانشجویان جوان از فهم صحیح اصول و مفاهیم جغرافیا شود، پرهیز جدی داشته باشد. نگارنده بدون آنکه مدعی اندیشه های اصیل بسیار در این کتاب باشد و یا اینکه سهم بسزایی را از آن خود بداند، چنانکه این کتاب در ایجاد انگیزه شوق و رغبت به مطالعه جغرافیا کمک نماید و اذهان جوانان و دانشجویان را به درک آسان و بهتر مبانی و اصول جغرافیا و مسایل آن قادر سازد به مقصود و منظور خود نایل آمده است.

در ارائه و انتشار این اثر مدیون عزیزانی هستم که بدون عنایت آنان انجام این امر ممکن نبود. از اعضای محقق و دانش پرور شورای انتشارات و مسؤولان و دست اندرکاران ارجمند و زحمتکش مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه سپاسگزارم. همچنین از همراهی همکاران محترم گروه جغرافیای انسانی که چاپ کتاب را مفید تشخیص داده اند و حمایت فرموده اند، تشکر و سپاسگزاری می نمایم.

هدایتها و اشارت‌های امید بخش استاد فاضل و بزرگوارم مرحوم دکتر مصطفی مؤمنی که متن اولیه کتاب را با دقت و به طور کامل خوانده و توضیحاتی مدبرانه بر آن افزودند و مرا تا ابد مدیون خود ساخته است، ضمن طلب رحمت و مغفرت، علو درجه ایشان را از خداوند متعال مسئلت دارم. از حسن همکاری آقای دکتر ابراهیم مقیمی نماینده دانشکده جغرافیا در شورای انتشارات دانشگاه و از کلیه کارکنان محترم موسسه انتشارات دانشگاه تهران تشکر و قدردانی می‌نمایم.

و فرجام جان سخن آنکه رهین منت خانواده صبورم هستم که اگر همدلیها و از خودگذشتگی همسر بردبارم و فرزندان قانع و باگذشت، در طول پرفراز و نشیب زندگی‌ام نبود هرگز این اثر پدید نمی‌آمد. از ایشان سپاس فراوان دارم.

امید است تألیف این کتاب برای پژوهندگان و علاقمندان به ماهیت شناسی جغرافیا مفید و کاستی‌هایی که ملاحظه می‌نمایند با دیده اغماض نگریسته و در هر حال مؤلف را از نظرات و راهنمایی‌های خود محروم نسازند.

این همه گفتیم، لیکن در بسیج بی‌عنایات خدا هیچیم و هیچ

احمد پورا احمد

دانشگاه تهران

۱۳۸۹